

माननीय मन्त्रिस्तरबाट स्वीकृत मिति: २०८०/११/२०

बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीति-२०८०

नेपाल सरकार
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
सानोठिमी भक्तपुर

कार्यकारी सारांश

नेपालको संवैधानिक तथा कानुनी प्रबन्धहरूमा आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको निःशुल्क शिक्षा पाउने हक सुनिश्चित गरिएको छ। बालिका, अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा अन्य सीमान्तकृत तथा पिछडिएका समुदायका बालबालिकालाई शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था आउन नदिनका लागि शिक्षामा समावेशिता सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरिएको छ। नेपालको संविधानले लिङ्ग, जात, जाति, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, भाषा, धर्म, क्षेत्र, आर्थिक सामाजिक अवस्था, विशेष वर्ग/समूह वा अन्य आधारमा हुनसक्ने भेदभावबाट संरक्षणको व्यवस्था गरेको छ। साथै संविधानले, कानूनबमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर, संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासको हक हुने नागरिक, व्यक्ति तथा समुदाय/समूहको पहिचान गरेको छ, शैक्षिक क्षेत्रले पनि विविधताका उपर्युक्त विषयलाई सम्बोधन गर्नु जरूरी छ।

विभिन्न कारण सीमान्तकृत हुन पुगेका वर्ग र समुदायले शिक्षा क्षेत्रमा निकै चुनौतीको सामना गर्नु परेको छ। गरिबी, सामाजिक बहिष्करण, अपाङ्गता, बसाइँसराई, बालश्रम, बालविवाह, सामाजिक मूल्य मान्यता तथा लैङ्गिक भेदभाव आदिका कारण सबै बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना हुन र नियमित उपस्थित हुन, तोकिएको सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न बाधा पुग्न गएको देखिन्छ। शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित भएका, सिकाइलाई निरन्तरता दिन नसकेका, अध्ययन पूरा नगरी बिचैमा पढाइ छाडेका (Drop Out) विद्यार्थीको सङ्ख्या उल्लेख्य छ। यस्ता समस्या समाधानका लागि नीतिगत र संरचनागत प्रबन्धलाई प्रभावकारी र नतिजामूलक बनाउनु आवश्यक छ।

दिगो विकासको लक्ष्य, चौथोले राज्यले सबैका लागि समावेशी, समतामूलक र गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितता तथा आजीवन सिकाइका अवसर प्रदान गर्ने उल्लेख गरेको छ। दिगो विकासका लक्ष्य प्रसिका लागि र शिक्षासम्बन्धी अन्य नीतिगत व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि सरकार, विकास साझेदार र समुदायको सञ्जाल निर्माण तथा त्यसको सबलीकरणमार्फत बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकालाई समावेशी सिकाइको अवसर प्रदान गरी उनीहरूको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने भएकाले विद्यमान शैक्षिक नीति, कानून र संरचनागत प्रबन्धहरूलाई थप प्रभावकारी, सशक्त र सहभागितामूलक बनाउन तीनै तहका सरकार, विकास साझेदार, समुदाय र समुदायमा आधारित समूहहरूको सञ्जाल निर्माण र परिचालन गर्न आवश्यक देखिन्छ। विगतमा बालिका, सीमान्तकृत बालबालिका तथा अपाङ्गता भएका बालबालिका लगायत कठिन परिस्थितिमा रहन बाध्य बालबालिकालाई शैक्षिक अवसर सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्ने उद्देश्यले तत्कालीन शिक्षा विभाग, क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा बालिका शिक्षा सञ्जाल तथा समावेशी शिक्षासम्बन्धी बेगलाबेगलै सञ्जाल गठन भई काम गर्दै आइएको थियो।

संवत् २०७६ सालमा शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रमा बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल गठन गरेसँगै सात ओटै प्रदेशमा प्रदेश स्तरीय सञ्जाल गठन भई कार्यान्वयनमा रहेको छ। त्यसै गरी स्थानीय तहमा सञ्जाल गठन भई कार्यान्वयनमा रहेको र सबै स्थानीय तहमा सञ्जाल विस्तार गर्ने कार्य भइरहेको छ। कतिपय स्थानीय तहले सञ्जालको कार्यविधिसमेत निर्माण गरिसकेका छन्। कतिपय स्थानीय तहले सञ्जालका क्रियाकलापलाई आफ्ना वार्षिक कार्यक्रममा समेत समावेश गरिसकेका छन्। यद्यपि बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालको दिगो व्यवस्थापनको कार्य चुनौतीपूर्ण देखिएको छ। विशेष गरी सबै स्थानीय तहमा बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल गठन गर्नुका साथै कार्यविधि विकास गरी कार्यान्वयन गर्नु, बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालका कार्यनीति कार्यान्वयन गर्न स्थानीय तहबाट आर्थिक व्यवस्थापन गराउनु, लैङ्गिक उत्तरदायी तथा समावेशी बजेट व्यवस्थापनका लागि आवश्यक कार्य गर्नु, विद्यालयलाई पहुँचयुक्त तथा समावेशी बनाउन आधारभूत सिकाइ अवस्था सिर्जना गर्न सहजीकरण गर्नु, पाठ्यक्रम तथा शैक्षणिक प्रक्रियालाई अनुकूलन गरी अपाङ्गता समावेशी शिक्षा कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्नु, अपाङ्गताको लेखाजोखा तथा पहिचान गर्नु र पहिचान भएका बालबालिकाको

शिक्षा एवम् पुनर्स्थापनाका लागि सहजीकरण गर्नु तथा बालिका शिक्षा तथा समावेशी शिक्षाका लागि आवश्यक पर्ने स्रोतसाधनको समुचित व्यवस्थापनका साथै अपेक्षा गरिएका सुधारहरूलाई निरन्तरता दिन सहयोग गर्ने कार्य कठिन देखिएको छ। यसै सन्दर्भमा बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीति तर्जुमा गरिएको छ । यस रणनीतिले लैङ्गिक समतामूलक तथा समावेशी शिक्षाको माध्यमबाट समावेशी र लैङ्गिकमैत्री समाज विकासमा योगदान पुर्याउने सोच राखुका साथै वि.सं. २०८७ सम्ममा शिक्षामा समावेशीकरणका लागि बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृतसहित सबै बालबालिकाको पहुँच, सहभागिता र सिकाइ उपलब्धि सुनिश्चित गर्न सहजीकरण गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यस सञ्जाल रणनीतिका उद्देश्य देहायबमोजिम तय गरिएका छन्:

१. पहुँचयोग्य, सुरक्षित र संरक्षित वातावरणमा, बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकालाई समावेशी विद्यालय शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने
२. स्थानीय तहको शिक्षा योजनामा बालिका तथा समावेशी शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्न स्थानीय तहको क्षमता विकास गर्ने
३. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा बालिका तथा समावेशी शिक्षासम्बन्धी सञ्जाल गठन, पुनर्गठन गरी सञ्जालको नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनमा पैरवी गर्ने
४. बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार गर्न सहजीकरण गर्ने
५. बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको शिक्षाको सुनिश्चितताका लागि अभिभावक शिक्षा तथा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
६. बालिका तथा समावेशी शिक्षाका कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषणका लागि सहजीकरण गर्ने ।

रणनीतिले विद्यालय शिक्षामा लैङ्गिक समविकास तथा समावेशीकरण, लैङ्गिक मैत्री तथा अपाङ्गता मैत्री विद्यालय विकास, विद्यालय शिक्षामा लैङ्गिक तथा अपाङ्गता समावेशीकरणका लागि सबै सरोकारवालाहरूको जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी संयन्त्रको स्थापना तथा परिचालन, सचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन, अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई सहयोगी सामग्री उपलब्धता, सुरक्षित विद्यालय वातावरणको निर्माणलाई प्राथमिकतामा राखेको छ । यस सञ्जालको रणनीतिमा मुख्य तीन ओटा रणनीतिक स्तम्भ; बालिका शिक्षा, सीमान्तकृत बालबालिकाका लागि समावेशी शिक्षा; अपाङ्गता समावेशी शिक्षा तथा छ ओटा रणनीतिहरू पहुँच तथा सुरक्षा, क्षमता विकास, नीतिगत व्यवस्था तथा सुदृढीकरण, सेवा उत्प्रेरणा तथा सहयोग संयन्त्र, सचेतना तथा समुदाय परिचालन, अनुगमन तथा पृष्ठपोषण निर्धारण गरेको छ ।

उल्लिखित रणनीतिअनुरूपका कार्यनीति, कार्यक्रम र क्रियाकलाप तय गरिएका छन् । स्रोत व्यवस्थापन, अनुगमन तथा योजना कार्यान्वयनका क्रममा सम्भावित जोखिम व्यवस्थापका तौरतरिकासमेत यस रणनीतिमा सुझाइएको छ

विषयसूची

Abbreviations and Acronyms	५
परिच्छेद एक - परिचय	६
१.१ पृष्ठभूमि	६
१.२ अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता	७
१.३ विद्यमान कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था	७
१.४ बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालको विकासक्रम	९
१.५ वर्तमान अवस्था	१०
१.६ चुनौती	१४
१.७ सवाल	१४
१.८ बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीतिको औचित्य तथा आवश्यकता	१५
१.९ बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीतिमा अवलम्बन गरिएका सिद्धान्त	१६
१.१० बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीति निर्माणमा अपनाइएका प्रक्रिया तथा विधि	१८
परिच्छेद दुई : दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, प्राथमिकता	१८
२.१ सोच	१८
२.२ लक्ष्य	१८
२.३ उद्देश्य	१८
परिच्छेद तीन : रणनीतिक स्तम्भ, रणनीति तथा कार्यनीति एवम् कार्यान्वयन प्रबन्ध	२०
३.१ रणनीतिक स्तम्भ	२०
३.४ सम्भावित जोखिमको पहिचान	२५
३.५ सम्भावित जोखिमको व्यवस्थापन	२५

Abbreviations and Acronyms

GIEN	: Girls and Inclusive Education Network
UNCRC	: United Nations Convention on the Rights of the Child
SDG	: Sustainable Development Goals
CRM	: Complaint Response Mechanism
TOR	: Terms of Reference
IEC	: Information, Education and Communication
IEI	: Inclusive Education Index
BCC	: Behavioural Change Communication
STEM	: Science, Technology, Engineering and Mathematics
GFP	: Gender Focal Person
LNOB	: Leave No One Behind
SESP	: School Education Sector Plan
CEHRD	: Centre for Education and Human Resource Development
CRPD	: Convention on the rights of Persons with Disabilities
CLC	: Community Learning Centre
SSDP	: School Sector Development Plan
CAL	: Computer Assistive Learning
GRIP	: Gender Responsive and Inclusive Pedagogy
GIP	: Gender and Inclusive Pedagogy
AFIC	: Adolescent Friendly Information Centre
UN	: United Nations
UDHR	: Universal Declaration of Human Rights

परिच्छेद एक - परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीको माध्यमबाट सुशासन, विकास र समृद्धि हासिल गरी स्वाधीन, सम्मुन्नत तथा समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र विकास गर्ने परिकल्पना गरेको छ। शिक्षा विकासको आधार हो, परिस्कृत एवम् मर्यादित जीवन र सम्मानित रोजगारी तथा उद्यमशीलताको विकासको आधार समेत भएकाले ज्ञानमा आधारित समाजको माध्यमबाट मुलुकको दिगो शान्ति र समृद्धिका लागि शिक्षालाई महत्त्वपूर्ण माध्यमको रूपमा स्वीकार गरिँदै आएको छ। नेपालको संविधानले शिक्षासम्बन्धी हकलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। संविधानको धारा ३१ मा प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक, आधारभूत तहसम्मको अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको निःशुल्क शिक्षा पाउने हक समावेश गरिएको छ। संविधानले अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने, प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक प्रत्याभूत गरेको छ। जसअनुसार राज्यले नीतिगत, कानुनी तथा संरचनागत व्यवस्था गरी शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई व्यवस्थित गर्ने प्रयास गरेको छ। साथै, शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक, सिपमूलक तथा रोजगारीमूलक बनाउँदै शिक्षामा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै निजी क्षेत्रको लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने नीति अवलम्बन गरेको छ।

नेपालको संविधानले लिङ्ग, जात, जाति, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, भाषा, धर्म, क्षेत्र, आर्थिक सामाजिक अवस्था, विशेष वर्ग/समूह वा अन्य आधारमा हुनसक्ने भेदभावबाट संरक्षणको व्यवस्था गरेको छ। साथै संविधानले, कानुनबमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर, संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासको हक हुने नागरिक, व्यक्ति तथा समुदाय/समूहको पहिचान गरेको छ, शैक्षिक क्षेत्रले पनि विविधताका उपर्युक्त विषयलाई सम्बोधन गर्नु जरुरी छ।

बालिका शिक्षा, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा अन्य सीमान्तकृत तथा पिछडिएका समुदायका बालबालिकालाई शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था आउन नदिनका लागि शिक्षामा समावेशिता सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरिएको छ। तथापि विभिन्न कारणले सीमान्तकृत हुन पुगेका वर्ग र समुदायको शिक्षा क्षेत्रमा निकै चुनौतीको सामना गर्नु परिरहेको छ। गरिबी, सामाजिक बहिष्करण, अपाङ्गता, बसाइँसराइ, बालश्रम, बालविवाह, सामाजिक मूल्यमान्यता तथा लैङ्गिक भेदभाव आदि कारण सबै बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना हुन र नियमित उपस्थित हुन बाधा पुर्याएको अवस्था छ। भौगोलिक विकटता, लैङ्गिक, आर्थिक-सामाजिक तथा जातीय विभेद आदि समस्याले गर्दा शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित भएका, सिकाइलाई निरन्तरता दिन नसकेका, अध्ययन पूरा नगरी बिचैमा पढाइ छाडेका विद्यार्थीको सङ्ख्या उल्लेख्य रहेको छ। यसका लागि आवश्यक नीतिगत र संरचनागत प्रबन्ध साथै लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी र नतिजामूलक बनाउनु आवश्यक छ।

दिगो विकासको चौथो लक्ष्यले राज्यले सबैका लागि समावेशी, समतामूलक र गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितता तथा आजीवन सिकाइका अवसर प्रदान गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ। दिगो विकासका लक्ष्य प्रसिका लागि र शिक्षासम्बन्धी अन्य नीतिगत व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि सरकार, विकास साझेदार र समुदायको सञ्जाल निर्माण तथा त्यसको सबलीकरणमार्फत बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकालाई समावेशी सिकाइको अवसरद्वारा उनीहरूको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने भएकाले विद्यमान शैक्षिक नीति, कानुन र संरचनागत प्रबन्धलाई थप प्रभावकारी,

सशक्त र सहभागितामूलक बनाउन सरकार, विकास साझेदार, समुदाय र समुदायमा आधारित समूहको सञ्जाल निर्माण र परिचालन गर्न आवश्यक देखिन्छ।

१.२ अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता

शिक्षासम्बन्धी हकलाई विश्वव्यापी रूपमा उच्च प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ। शिक्षा प्राप्तिलाई अहरणीय अधिकारका रूपमा अगाडि सारी यसको सुनिश्चितताका लागि बडापत्र, ऐच्छिक प्रलेख, घोषणा, कार्यढाँचाका माध्यमबाट पक्ष राष्ट्रहरूलाई शिक्षा प्राप्तिको अधिकारको सुनिश्चितता गराउने कार्यमा मार्गनिर्देश गरिँदै आएको छ।

यसै सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट जारी भएको मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र सन् १९४८ (Universal Declaration of Human Right, 1948) ले स्थापित गरेका मानव अधिकारका मूल्य तथा शिक्षाको अधिकार तथा यसको उद्देश्य वा अभिमुखीकरणका विषय महत्त्वपूर्ण आधार हो। यसै मान्यतालाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घको आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र(सन् १९६६) ले विस्तारमा उल्लेख गरेको छ। लक्षित समुदायको शैक्षिक अधिकारको विषयमा बाल अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि सन् १९८९; महिला विरुद्ध हुने सबै खाले भेदभाव उन्मूलन गर्ने संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धि; आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९; अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि सन् २००६ उल्लेखनीय छन्। लक्षित समुदायको शैक्षिक अधिकार, विशेष जोड तथा अनुकूलन तथा विशेष संरक्षणका व्यवस्था उपर्युक्त दस्तावेजको सार हो। यस्तै, युनेस्कोको पहलमा जारी भएको शिक्षामा हुने विभेद विरुद्धको सन्धि सन् १९६० को समेत यस सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण स्थान रहको छ।

सबैका लागि शिक्षा सम्बन्धी जोमटियन घोषणा, सन् १९९० बाट अभियानका रूपमा शिक्षालाई विश्वव्यापी रूपमा लिइएको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानक नियम सन् १९९३, (UN Standard Rules, 1993)मा शिक्षामा अपाङ्गता भएका तथा बालिकालाई समान सहभागिता हुने गरी शिक्षाको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ। सालामान्का कार्यढाँचा, सन् १९९४ (Salamanca Statement and Framework for Action 1994), बिवाको सहश्राव्दी कार्यढाँचा, सन् २००२, (Biwako Millennium Framework for Action 2002) ले पनि शिक्षा प्रणालीमा सुधार र शिक्षामा पहुँचको अवस्थालाई सुदृढ तुल्याउनुपर्नेमा जोड दिएको छ। यस अभियानमा डकार कार्यढाँचा, सन् २००० (Dakar Framework for Action 2000) तथा सहश्राव्दी विकास लक्ष्य र इन्चोन घोषणापत्र, दिगो विकास लक्ष्य मार्फत समग्र विकासको खाकाभित्र समग्र शिक्षा र यसभित्रको समावेशीकरणका विषयलाई समेटिएको छ।

इन्चोन रणनीति, २०१५ ले शिक्षा पद्धति समावेशी हुनुका साथै गुणस्तरीय तथा सिकाइ जीवनपर्यन्त हुनुपर्नेमा जोड दिएको छ। संयुक्त राष्ट्र सङ्घको दिगो विकास लक्ष्य (Sustainable Development Goals-2016-2030)मा लक्ष्य ४ मा समावेशी समन्यायिक गुणस्तरीय शिक्षा र आजीवन सिकाइको प्रावधान तथा लक्ष्य ५ मा लैङ्गिक समानता (सबै महिला, किशोरी र बालिकालाई सशक्त बनाई लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने) बारे उल्लेख गरिएको छ। यसर्थ अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरिएका प्रतिबद्धताले नेपालको शिक्षा प्रणालीलाई थप सहभागितामूलक, समावेशी, समतामूलक पहुँचयोग्य बनाउन मार्गदर्शन गरेका छन्।

१.३ विद्यमान कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था

नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था उल्लेख छ। संविधानको धारा ३१मा शिक्षासम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ। उक्त धारामा आधारभूत शिक्षामा पहुँचको व्यवस्था गरिएको छ। यस्तै संविधानले आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क हुने व्यवस्था गरेको छ। धारा ३८ मा महिलाको हक, धारा ३९ मा

बालबालिकाको हक विषयमा शिक्षासम्बन्धी विषयसमेत उल्लेख छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७४ ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई निःशुल्क शिक्षाको हक हुने व्यवस्था गरेको छ। यसका लागि आवश्यकताअनुसारको सिकाइ सामग्री, सहयोगी सामग्री तथा भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था, उपयुक्त अनुकूलनसहितको व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षा, प्रौढ शिक्षा, व्यावहारिक शिक्षा, आजीवन सिकाइमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँच सुनिश्चित गर्नेजस्ता व्यवस्था गरेको छ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले जातका आधारमा गरिने छुवाछुत, बालविवाह, बहुविवाह, यौन दुर्व्यवहारलाई अपराध मानी कसैले उल्लिखित कार्य गरेमा सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ। बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ ले बालबालिकाको हक हितको संरक्षण गरी तिनीहरूको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विकास र संरक्षणका लागि आवश्यक कार्यगर्ने व्यवस्था गरेको छ। बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ ले बालकलाई कल कारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउने कार्य निषेध गरेको छ।

नेपालको संविधानमा उल्लेख गरिएको अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ तथा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी नियमावली, २०७७ को समेतको कानुनी प्रबन्ध गरिएको छ।

बालबालिकासम्बन्धी नीति २०६९ ले बालबालिका जन्मनुअघि र जन्मेपछि आवश्यक स्याहार, हेरचाह सहयोग र शिक्षा प्रदान गरी बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक र शैक्षिक विकास गर्ने नीति अवलम्बन गरेको छ। बालिका शिक्षाको रणनीति तथा कार्यान्वयन योजना (सन् २००६-२०१५) ले बालिका शिक्षा सुधारका लागि आवश्यक रणनीतिको रूपमा बहुक्षेत्रीय समन्वयका लागि केन्द्रदेखि क्षेत्र र जिल्ला हुदै विद्यालय तह सम्म सञ्जालीकरण गर्ने उल्लेख गरिएको थियो । यस्तै, सबैका लागि शिक्षाको राष्ट्रिय कार्ययोजना सन् २००१-२०१५ ले डकार कार्ययोजना २००० ले निर्दिष्ट गरेका समावेशिताका छ ओटा मूलभूत मान्यतालाई नेपालमा कार्यान्वयन गराउने व्यवस्था गरेको थियो।

विद्यालय शिक्षाको बृहत् समता रणनीति २०७१ मा पहुँच, सहभागिता र सिकाइ उपलब्धिमा समेत समता कायम गराउने कुरा उल्लेख छ। रणनीतिले समताका आठ ओटा आयामहरू: लैङ्गिक, भाषिक, जातजाति, अपाङ्गता, कठिन भौगोलिक अवस्था, सङ्कटापन्न समूह, स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्यामा परेका बालबालिका, गरिबीको रेखामुनि रहेका बालबालिकालाई आवश्यकता अनुसारको सहयोग गरी उनीहरूको सिकाइ सुधार गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

विद्यालय क्षेत्र विकास योजना सन् २०१६-२०२१ मा शिक्षामा समतामूलक पहुँच स्थापना गर्ने र यसका लागि सबै खालका भेदभाव उन्मूलन गर्न समता सूचकाङ्क (Equity Index) का आधारमा कमजोर देखिएका क्षेत्रका बालबालिकालाई थप सहयोग उपलब्ध गराउने, अपाङ्गतामा आधारित समावेशी शिक्षा प्रदान गर्ने, सिकाइका नतिजा/प्रतिफललाई थप समतामूलक बनाउन स्थानीय निकायसँग निरन्तर सहकार्य गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइयो।

यसै गरी, राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ ले अपाङ्गता भएका बालबालिकाको आवश्यकता र समावेशीकरण सिद्धान्तका आधारमा विशेष शिक्षा र समावेशी शिक्षामा उपयुक्त शैक्षिक अवसर उपलब्ध गराउने कुरा उल्लेख गरेको छ। यसै सन्दर्भमा राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको प्रारूप २०७६ ले पनि शिक्षामा समावेशीकरणका लागि लक्षित समूह निर्धारण गरी आवश्यक व्यवस्था गरिने उल्लेख छ। दिगो विकासको चौथो लक्ष्य प्राप्तिका लागि नेपाल राष्ट्रिय कार्यढाँचा २०७६ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । पन्ध्रौँ योजना

२०७६/७७—२०८०/८१ ले शिक्षामा समतामूलक पहुँच पुर्याउन, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सम्मान र अधिकार प्रवर्धन गर्न राज्यले समावेशी, समन्यायिक र सहभागितालाई जोड दिन आवश्यक रहेको कुरा औल्याएको छ ।

बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका २०७८ ले स्थानीय तहले विना भेदभाव बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, सर्वाङ्गीण विकास र अर्थपूर्ण सहभागिताको सिद्धान्तमा आधारित भई बाल बचाउ, बाल संरक्षण, बालविकास र बाल सहभागिता जस्ता बालअधिकारका सवाललाई स्थानीय तहको नीति, योजना, संरचना र कार्य प्रक्रियमा संस्थागत गर्ने नीति लिएको छ ।

यसै गरी विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (२०२२—२०३२) ले आगामी दश वर्षका लागि शिक्षाको मार्गचित्र प्रस्तुत गरेको छ । यस योजनाले भेदभाव र दुर्व्यवहारमा परेका बालबालिका, सीमान्तकृत बालबालिका लगायतका सबै खाले परिस्थितिमा रहेका बालबालिकाका लागि गुणस्तरीय, सान्दर्भिक, जीवनोपयोगी र आजिवन शिक्षामा समावेशी र समतामूलक पहुँच तथा सहभागिता सुनिश्चित गर्न स्थानीय तहको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने कुरामा जोड दिइएको छ । बालिका, सीमान्तकृत बालबालिका तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई गुणस्तरीय शिक्षाको प्रबन्ध गर्न दिवा खाजा, विभिन्न प्रकारका छात्रवृत्ति, पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्री तथा स्यानिटरी प्याडको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी बालिका, सीमान्तकृत तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सिकाइ आवश्यकता पूरा गर्नका लागि शिक्षक तालिमको व्यवस्था पनि गरिएको छ । उल्लिखित प्रयासले गर्दा बालिका, सीमान्तकृत बालबालिका तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षाको अवस्थामा सुधार भएको छ ।

१.४ बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालको विकासक्रम

नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालयले २०६३ सालमा बालिका शिक्षाको रणनीति तथा कार्यान्वयन योजना (सन् २००६—२०१५) तयार गरेको थियो । उक्त रणनीति तथा कार्यान्वयन योजनाको पहिलो रणनीतिको आधारमा बालिका शिक्षा प्रवर्धन गर्न बालिका शिक्षा सञ्जालीकरणको सुरुवात भएको हो । केन्द्रमा रहेको यो सञ्जाल बालिका शिक्षाको रणनीति तथा कार्यान्वयन योजनाअनुरूप महिला सभासदसमेतको संलग्नतामा तत्कालीन जिल्ला शिक्षा कार्यालयको संयोजकत्वमा जिल्ला तहसम्ममा विस्तार गरिएको थियो । उक्त समयमा बालिका शिक्षा र समावेशी शिक्षाका बेगला बेगलै सञ्जालहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएका थिए । दुई ओटा सञ्जालले बालिका, सीमान्तकृत तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षाका लागि पैरवी, विभिन्न सरोकारवाला निकायसँग समन्वय तथा सहकार्य गर्दै छरिएर रहेका स्रोत साधन तथा क्षमता एकीकृत गर्ने तथा विषयगत मन्त्रालय, निकाय र कार्यालयलाई प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएका थिए ।

सङ्घीयताको कार्यान्वयनका क्रममा गरिएको प्रशासनिक परिवर्तनसँगै विक्रम संवत् २०७५ सालमा शिक्षा मन्त्रालय अन्तरगत रहेका साविकका शिक्षा विभाग, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र र अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रलाई एकीकृत गरी शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको स्थापना गरियो । यसै क्रममा लैङ्गिक समविकास शाखा तथा समावेशी शिक्षा शाखालाई एकीकृत गरी समावेशी शिक्षा शाखा बनाइयो । यसपश्चात् विक्रम संवत् २०७६ सालमा दुवै सञ्जाललाई एकीकृत गरी बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल गठन गरियो । हाल सात ओटै प्रदेश र स्थानीय तहमा यो सञ्जाल विस्तार हुँदै छ । कतिपय स्थानीय तहले सञ्जालको कार्यविधिसमेत निर्माण गरिसकेका छन् भने कतिपय स्थानीय तहले सञ्जालका क्रियाकलापलाई आफ्ना वार्षिक कार्यक्रममा समावेश समेत गरिसकेका छन् ।

चालु विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (सन् २०२२/२०२३—२०३१/२०३२) मा बालिका, सीमान्तकृत बालबालिका तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शैक्षिक अवसर सुनिश्चितताका लागि सङ्घ तथा प्रदेशमा

गठन भएका लैङ्गिक तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाललाई सबै स्थानीय तहमा विस्तार तथा सुदृढीकरण गर्दै लैजाने उल्लेख गरिएको छ। यसका साथै बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल परिचालन गरी समावेशी शिक्षाको विषयमा सरकार तथा विकास साझेदारबीच समन्वय र सहकार्यका लागि संरचनागत व्यवस्थाको सुरुवात भएको छ। बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालका लागि काम गर्ने सङ्घ संस्थाहरूको स्थिति र अवस्था पहिचान गर्ने कार्यको नेतृत्व अहिले सञ्जालले लिएको छ। प्रदेश स्तरमा गठित बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालले प्रदेश स्तरीय वार्षिक योजनामा शिक्षामा लैङ्गिक समविकास तथा समावेशीकरणका कार्यक्रम समावेश गर्न सुरुवात गरिसकेका छन्। यसै गरी विभिन्न स्थानीय तहहरूमा बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल गठन, क्षमता विकास तथा परिचालनका कार्य भइरहेको छन्। कतिपय स्थानीय तहले सञ्जाल गठन र परिचालनका लागि स्रोत विनियोजन समेत गरिरहेका छन्। विद्यालय तहमा गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रलाई बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालले सहयोग गरिरहेको छ। कतिपय विद्यालयमा बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल गठन तथा परिचालन भइरहेको छ। विभिन्न विद्यालयमा स्थानीय तहस्तरीय बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालका प्रतिनिधिहरूलाई जलवायु परिवर्तन तथा महिला सशक्तीकरण, बालसंरक्षण तथा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा तथा यससम्बन्धी कानुनी प्रावधान, प्राथमिक मनोसामाजिक सहयोग गरिएको छ। विद्यालयमा लैङ्गिक सम्पर्क शिक्षक तोकिएको बालिका तथा समावेशी शिक्षा सुधार गर्न परिचालन गरिएको छ। गुनासो सुनुवाइ कार्यविधि, २०७४ कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। विद्यालयमा गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रको विषयमा सूचना, शिक्षा तथा सञ्चार (IEC/BCC) सामग्री को विकास, वितरण तथा प्रयोग भइरहेको छ। गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन लैङ्गिक सम्पर्क शिक्षक र अन्य शिक्षकलगायत गुनासो सुनुवाइ समितिका प्रतिनिधिहरूलाई गुनासो सुनुवाइ संयन्त्र, घटना व्यवस्थापन तथा सूचना व्यवस्थापनसम्बन्धी क्षमता विकासका कार्यक्रम भइरहेका छन्। कतिपय स्थानीय तहमा बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालले गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रको सुदृढीकरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका देखिएको छ।

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा जनाएको प्रतिबद्धता तथा संवैधानिक तथा नीतिगत प्रावधानले शिक्षालाई प्रत्येक नागरिकको नैसर्गिक हकको रूपमा लिएको छ। उक्त हकको प्रत्याभूतिका लागि बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालले शिक्षामा समतामूलक पहुँच र समावेशीकरणसँग सम्बन्धित कार्यका लागि प्रयास गरेको छ।

१.५ वर्तमान अवस्था

१.५.१ शिक्षामा लैङ्गिक तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको समावेशिताको अवस्था

विद्यालय शिक्षामा लैङ्गिक सहभागिता समदरमा पुगेको छ। विद्यालय छोड्ने छात्राहरूको दरमा कमी आई टिकाउ दर वृद्धि भएको छ। तथापि बालिकाको सिकाइ उपलब्धि सन्तोषजनक देखिएको छैन। बालिकाको माध्यमिक शिक्षा पूरा गर्ने दर कम छ। लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक बालबालिकालाई विद्यालय शिक्षा पूरा गर्न विभिन्न चुनौतीको सामना गर्नु परिरहेको छ। अझै पनि विपन्नता, भौगोलिक जटिलता, विषम परिस्थिति आदि कारणले सीमान्तकृत समुदायका बालिकाको पहुँच विद्यालय शिक्षामा पुगेको छैन। विद्यालय शिक्षामा बालिका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको पहुँच तथा सिकाइ उपलब्धि हासिल नहुनुमा देहायबमोजिमका कारणहरू विद्यमान छन्।

१. पितृसत्तात्मक सोच: छोरीलाई दायित्वको रूपमा लिने सोच बदल्न सकिएको छैन। समान लैङ्गिक भूमिका र सम्बन्ध विकास गर्न अझै प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ।
२. हानिकारक परम्परागत अभ्यास: बालविवाह, दाइजो प्रथा, छाउपडीलगायतका हानिकारक सामाजिक मूल्य र मान्यतामा आधारित अभ्यासले अझै पनि निरन्तरता पाइरहेकाले कतिपय बालिका विद्यालय शिक्षाको

अवसरबाट बञ्चित भएका छन्। कतिपय अवस्थामा विद्यालयमा भर्ना भए पनि उल्लिखित कारण विद्यालय छाड्न बाध्य भएका छन्।

३. छुवाछुत, भेदभाव, उपेक्षा तथा दुर्व्यवहार: समाजमा विद्यमान रहेको जातीय छुवाछुत, धर्म, समुदाय र वर्गबिच विद्यमान आर्थिक असमानता तथा विभेदपूर्ण अवस्थामा सुधार गर्नुपर्ने छ।
४. कानुनी सचेतना तथा सूचनामा पहुँचको अभाव: आम नागरिक तहमा लैङ्गिक हिंसा, बालविवाह जस्ता दण्डनीय विषयमा कानुनी सचेतना तथा सूचनामा सबै बालिकाको पहुँच पुग्न नसकेकोले विद्यमान कानुन कार्यान्वयनको अवस्था प्रभावकारी हुन नसकेको देखिन्छ।
५. कानुन कार्यान्वयनको अवस्था प्रभावकारी हुन नसक्नु: सरकारी नीति नियम उपयुक्त भए पनि कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउनु पर्ने छ। सबैलाई एकै खाले नीति (Banket Approach) अनुसरण गर्दा समुदाय विशेषलाई शैक्षिक, प्राविधिक र आर्थिक रूपमा सबलीकरण गर्न सकिएको छैन। प्रतिच्छेदन (Intersectionality) तथा बहुबहिष्करण (Multiple Exclusion) मा परेका बालिकाको सिकाइ आवश्यकताअनुसार शैक्षिक कार्यक्रम विकास र कार्यान्वयन गर्न धेरै प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ।
६. सञ्चार सामग्री तथा सामाजिक सञ्जालको उपयोग: सञ्चार सामग्री र सामाजिक सञ्जालको सबल पक्ष बढी हुँदा, हुँदै पनि किशोर किशोरीले सही ढङ्गले प्रयोग गर्न सकेका छैनन्।
७. विज्ञान प्रविधि, इन्जिनियरिङ, गणित शिक्षा (Science, Technology, Engineering & Maths Education-STEM Education) मा बालिकाको पहुँच न्यून हुनु: परिवारको आर्थिक अवस्था, घरायसी कार्य बोझ, बालविवाह, लैङ्गिक दृष्टिकोण तथा अन्य किसिमका सोच, STEM Education को प्रचार प्रसारको कमी आदि कारणले बालिका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाका पहुँच कम छ।
८. शिक्षामा सीमान्तकृत बालबालिकाको सहभागिता वृद्धि गर्न सघाउ पुर्याउने संयन्त्रको प्रभावकारी कार्यान्वयन: बालिका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाका लागि शिक्षा, सिकाइ, तथा व्यावहारिक समस्याको निराकरणका लागि आवश्यक हौसला, टेवा र थप सहयोग प्रदान गर्ने संयन्त्रको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु पर्ने अवस्था छ।

१.५.२ अपाङ्गता समावेशी शिक्षाको अवस्था

नेपालले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय आलेख (ICCPR), १९६६, महिलामाथि हुने सबै प्रकारका विभेदको अन्त्य गर्ने महासन्धि (CEDAW) १९७९; बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (UNCRC), १९८९, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय आलेख (ICESCR), १९६६, यातना विरुद्धको महासन्धि १९८४, जनसङ्ख्या र विकाससम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय सम्मेलनले पारित गरेको कार्ययोजना, १९९४, चौथो विश्व महिला सम्मेलनबाट पारित बेइजिङ घोषणा र सम्बद्ध कार्ययोजना र सार्क लगायत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धि (UNCRPD), २००६ लगायत अन्तराष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय स्तरमा बालबालिका र अपाङ्गको अधिकारलाई प्रवर्धन गर्ने विभिन्न अन्तराष्ट्रिय महासन्धि तथा इच्छाधीन आलेखहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति र बालबालिकाको आधारभूत अधिकारहरूको संरक्षण तथा प्रवर्धनका निम्ति प्रतिबद्धता जाहेर गरिएका छन्।

समावेशिताले प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्ना सहपाठीसँगै रहेर शिक्षा पाउने अधिकार हुने सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गर्छ। नेपालमा समावेशी अवधारणा अबलम्बन गरिएको इतिहास लामो नभए पनि यस अवधारणाले उल्लेख्य चर्चा, बहस र स्वीकार्यता स्थापित गर्न सफल भएको छ। सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीमा अबलम्बन गरिएको समावेशी अवधारणा राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक आयामहरूमा तात्त्विक परिवर्तन र सुधारको अपेक्षा गरिएको छ। अपाङ्गता भएका बालबालिकाको गुणस्तरीय

शिक्षामा समतामूलक पहुँच, समावेशी तथा भेदभावरहित अवरोधमुक्त वातावरण निर्माणका लागि राज्यका नीति, कानून, संयन्त्र र संरचनाहरू तयार गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

प्रत्येक बालबालिकाको शिक्षा प्राप्तिको अधिकारका लागि समावेशी शिक्षा आवश्यक हुने विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन्। यद्यपि समावेशी शिक्षाका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत तथा क्षमता लगायत कारणले समावेशी शिक्षा चुनौतीपूर्ण भएको छ। शिक्षा प्रणाली खास गरी लैङ्गिक हिसाबले बालिका र शारीरिक, संज्ञानात्माक तथा अन्य अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शैक्षिक समस्या बढी गम्भीर रूपमा अगाडि आउने गरेको पाइन्छ। शिक्षा प्रणालीमा उनीहरूको समतामूलक पहुँच, सिकाइ क्रियाकलापमा अर्थपूर्ण सहभागिता र सिकाइ उपलब्धि हासिल गराउने क्षमता विकास गर्न सके मात्र समग्र प्रणालीको विश्वसनीयता, प्रभावकारिता र कार्य दक्षतालाई पुष्टि गर्न सकिन्छ। यसर्थ बालिका तथा समावेशी शिक्षाका प्रमुख समस्यालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- १) समावेशी शिक्षाको संरचनागत ढाँचा तथा कानुनी व्यवस्थालाई थप स्पष्ट पार्नुपर्ने अवस्था छ। समावेशी शिक्षाका लागि न्यूनतम मापदण्ड (सूचक) सहितको मार्गदर्शन अपर्याप्त छ।
- २) समावेशी शिक्षा महङ्गो पर्छ भन्ने मान्यता आम जनमानसमा रहेको पाइन्छ, तथापि शिक्षामा समावेशीकरण नहुँदा चुकाउनुपर्ने सामाजिक मूल्यको कम आकलन गरिएको छ।
- ३) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको क्षमता र आत्म-विश्वासलाई कम आकलन गर्ने र उनीहरूलाई समावेशी वातावरणमा शिक्षा प्रदान गर्ने कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा कतिपय सरोकारवालामा रुचि देखिएको छैन।
- ४) विद्यालयका शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक सङ्घ, स्थानीय तहका कर्मचारी तथा अन्य सरोकारवालामा समेत समावेशी शिक्षाको ज्ञान र बुझाइमा कमी छ।
- ५) शिक्षकमा पाठ्यक्रम र सिकाइ विविधीकरण गर्ने तरिका, सिकाइका सिद्धान्त र कौशलको अपर्याप्त ज्ञानका कारणले सिकाइका क्रियाकलापमा सबै बालबालिकालाई समावेश गर्न नसकिएको अवस्था छ।
- ६) सबैका लागि शिक्षा, सबैका लागि विद्यालय र सबैका लागि समाज भन्ने नारालाई व्यवहारमा पूर्ण रूपमा लागु गर्न अझै धेरै मिहिनेत गर्नुपर्ने छ।
- ७) समावेशी शिक्षासम्बन्धी नीतिगत तथा कानुनी प्रबन्धहरूलाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्न व्यावहारिक कठिनाइ देखिएको छ।
- ८) समावेशी शिक्षाको अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्न विद्यालय, स्थानीय तह र अन्य सरोकारवाला, निकाय तथा सङ्घ संस्थाको बिचमा प्रभावकारी कार्यमूलक सम्बन्ध स्थापित गर्नुपर्ने छ।
- ९) समावेशी शिक्षा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा विद्यालय स्तरमा छलफल, गोष्ठीलगायत विचार आदानप्रदान गर्ने कार्य कम हुने गरेको पाइएको छ।
- १०) शिक्षण सिकाइलाई समावेशी बनाउन आवश्यक पर्ने क्षमता तथा दक्षताका लागि पर्याप्त शिक्षक तालिमको व्यवस्था गर्न सकिएको छैन।
- ११) विद्यालयमा समावेशिताको पक्ष अध्ययन गर्न गराउनका लागि कार्यमूलक अनुसन्धान (ACTION RESEARCH) को संस्कृति न्यून रहेको अवस्था छ।
- १२) विद्यालयका शिक्षक, प्रधानाध्यापक, स्थानीय तहका कर्मचारी तथा पदाधिकारीमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिप्रतिको धारणा सकारात्मक बनाउनु परेको छ।
- १३) बालिका तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको हित प्रवर्धन गर्न उनीहरूका दौतरीलाई परिचालन गर्नु परेको छ।

- १४) बालविवाह भई विद्यालय छाडेका, गरिबीका कारण विद्यालय छाडेका र अन्य कारणले विद्यालय बाहिर रहेकाको सन्दर्भमा अनुसन्धान गरी आवश्यक कदम चाल्ने प्रयास गर्नु पर्ने छ ।
- १५) स्थानीय तहका विद्यालयमा कार्यरत कर्मचारी, शिक्षक तथा अन्य सरोकारवालालाई समावेशी शिक्षाको विषयमा पर्याप्त र प्रभावकारी अभिमुखीकरण हुन सकेको छैन ।

यससम्बन्धी केही सूचकहरू तल दिइएको छः

सूचक	एकाइ	राष्ट्रिय अवस्था
जनसङ्ख्याको लैङ्गिक अनुपात	प्रतिशत	९५.५९
साक्षरता दर (६ वर्ष माथि)	प्रतिशत	७६.२ (महिला ६९.४, पुरुष ८३.६)
युवा साक्षरता दर (१५-२४ वर्ष)	प्रतिशत	९५.२
युवा साक्षरता दर (१५ वर्षमाथि)	प्रतिशत	७९.२
आधारभूत तह (१-८) मा खुद भर्ना दर	प्रतिशत	९६.१
माध्यमिक तह (९-१२) मा खुद भर्ना दर	प्रतिशत	५७.४
मातृभाषामा पठनपाठन हुने विद्यालय	सङ्ख्या	२७०
विद्यालय भर्नामा लैङ्गिक समता सूचक	प्रतिशत	१.०
लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.९४२
लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.४५२
गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसङ्ख्या (निरपेक्ष गरिबी)	प्रतिशत	१८.७
मानव विकास सूचकाङ्क		०.६०२
बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या	प्रतिशत	२८.६
गरिबीमा रहेका बालबालिका	प्रतिशत	३१
श्रममा रहेका बालबालिका (५-१७ वर्ष)	प्रतिशत	३७
श्रमशक्ति सहभागिता दर (१५-५९वर्ष)	प्रतिशत	६२.०
जीवनकालमा शारीरिक वा मानसिक वा यौन हिंसा पीडित महिला	प्रतिशत	२४.४
दर्ता भएका लैङ्गिक हिंसालगायतका अपराधका घटना र अनुसन्धानको अनुपात	अनुपात	८८.९
बालविवाह दर (ग्रामीण)	प्रतिशत	५२.१
बालविवाह दर (सहर)	प्रतिशत	३४.७
अपाङ्गता भएका बालबालिकाको भर्ना दर	प्रतिशत	२०४९१ (१% भन्दा कम)

(स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, २०७९/८०, फ्ल्यास रिपोर्ट, २०७८, २०७८; पन्ध्रौं योजना, राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को प्रतिवेदन)

१.५.३ अवसर

- क) बालिका तथा समावेशी शिक्षालाई अगाडि बढाउन शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रले बालिका

- तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालको अवधारणा विकास गरी संस्थागत गर्ने कार्य अगाडि बढाएको छ ।
- ख) आम जनमानसमा बालिका, सीमान्तकृत समुदायका बालबालिकाका लागि समावेशी शिक्षाका सन्दर्भमा व्यापक चासो, चिन्तन र जागरुकता देखिन्छ ।
- ग) विभिन्न सङ्घसंस्थाबाट उल्लिखित मुद्दामा बहस, पैरवी र विभिन्न सचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका छन् ।
- घ) स्थानीय तहले विद्यालय शिक्षालाई जिम्मेवारीपूर्वक अगाडि बढाउने कानुनी व्यवस्थाका साथै ध्येय पनि राखेको देखिन्छ ।
- ङ) केन्द्रीय स्तरमा आवश्यक नीति तथा कानून तर्जुमा हुने, प्रदेश स्तरबाट आवश्यक मार्गनिर्देशनसहित प्राविधिक सहयोग हुने हुँदा स्थानीय तहले आफ्ना क्षेत्रभित्रका विद्यालयमा आवश्यक नीति तथा कार्यविधि बनाई लागु गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।
- च) बालिका तथा समावेशी शिक्षाको अवधारणालाई कार्यरूप दिन देशभित्रै आवश्यक उच्चस्तरीय जनशक्ति तयार भई कार्य समेत गर्दै आइरहेको छ ।

१.६ चुनौती

- क) सबै स्थानीय तहमा बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल गठन गर्नुका साथै कार्यविधि विकास गरी कार्यान्वयन गर्नु ।
- ख) बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालका कार्यनीति कार्यान्वयन गर्न स्थानीय तहबाट आर्थिक व्यवस्थापन गराउनु ।
- ग) लैङ्गिक उत्तरदायी तथा समावेशी बजेट (Gender Responsive and Inclusive Budget) व्यवस्थापनका लागि आवश्यक कार्य गर्नु ।
- घ) पहुँचयुक्त तथा समावेशी वातावरण बनाउन आधारभूत सिकाइ अवस्था (Basic learning Conditions) सिर्जना गर्न सहजीकरण गर्नु ।
- ङ) पाठ्यक्रम तथा शैक्षणिक प्रक्रियालाई अनुकूलन गरी अपाङ्गता समावेशी शिक्षा कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्नु ।
- च) अपाङ्गताको लेखाजोखा तथा पहिचान गर्न र पहिचान भएका बालबालिकाको शिक्षा र पुनर्स्थापनाका लागि सहजीकरण गर्नु ।
- छ) बालिका तथा समावेशी शिक्षाका लागि आवश्यक पर्ने स्रोतसाधनको समुचित व्यवस्थापनका साथै अपेक्षा गरिएका सुधारलाई निरन्तरता दिन सहयोग गर्नु ।

१.७ सवाल

- क) बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल कार्यान्वयनको सन्दर्भमा सबै सरोकारवालाको भूमिका स्पष्ट गर्नु ।
- ख) सङ्घीय स्तरको बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालले प्रदेश स्तरीय र स्थानीय तहमा गठन भएका सञ्जाललाई सबलीकरण गर्न सहजीकरण तथा मार्गनिर्देशन गर्नु ।
- ग) सङ्घ, प्रदेश स्थानीय तह तथा विद्यालय स्तरमा बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल र विकासका साझेदारहरूबिच थप समन्वय र सहकार्य गर्नु ।
- घ) तीनै तहका बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक तथा प्राविधिक स्रोत व्यवस्थापनका लागि सरकार तथा विकासका साझेदारलाई पैरवी गर्नु ।
- ङ) विद्यालयका शिक्षक गैरसरकारी तथा समुदायमा आधारित सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधि तथा स्थानीय तहका

पदाधिकारीबिच प्रभावकारी समन्वय कायम गर्नु।

च) बाल विवाह रोक्न तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विद्यालयको पहुँचमा ल्याउन सञ्चाललाई परिचालन गर्नु।

छ) गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रको सुदृढीकरण गर्दै बालकेन्द्रित सिकाइ वातावरण निर्माण, समावेशी शिक्षण सिकाइ विधिको प्रयोग लगायत विद्यालयभित्र भेदभाव तथा हिंसारहित वातावरण सृजना गर्न गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रको उपयोग गर्नु।

ज) स्थानीय तहका सरोकारवालालाई आवधिक रूपमा शिक्षामा लैङ्गिक समानता तथा समावेशीकरणसम्बन्धी शिक्षा र सचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु।

झ) स्थानीय तहमा गठन गरिएका प्राविधिक लेखाजोखा समितिलाई अपाङ्गताको लेखाजोखा, तथ्याङ्क व्यवस्थापन र अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा र पुनर्स्थापनाका लागि परिचालन गर्नु।

ञ) सामुदायिक सिकाइ केन्द्र (CLC) लाई सबलीकरण गर्दै अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच पुर्याउन परिचालन गर्नु।

ट) बालिका तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षाको अधिकार स्थापित गर्ने तथा क्षमता विकास गर्ने सन्दर्भमा समान बुझाइ तथा समझदारी कायम गर्नु।

ठ) बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्चालका गतिविधिको सूचकसहितको अनुगमनको व्यवस्था गर्नु।

१.८ बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्चाल रणनीतिको औचित्य तथा आवश्यकता

बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्चाल रणनीतिको आवश्यकता निम्नलिखित रहेका छन् :

१. **शिक्षामा लैङ्गिक असमानता सम्बोधन:** मुलुकमा शिक्षामा लैङ्गिक समानता हासिल गर्न महत्त्वपूर्ण प्रगति हासिल गरिएको छ। तथापि नेपालले बालिका तथा किशोरीलाई शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने सम्बन्धमा धेरै चुनौतीको सामना गरिरहेको छ। यस रणनीतिले शिक्षामा लैङ्गिक समविकास तथा समावेशी क्षेत्रमा विद्यमान चुनौती पहिचान तथा सम्बोधन गर्न मद्दत गर्ने छ।
२. **समावेशी शिक्षाको प्रवर्धन:** यस रणनीतिले विभिन्न आर्थिक, सामाजिक तथा परिस्थितिजन्य कारणले शिक्षाको मूलधारमा आउन नसकेका बालबालिकालाई शिक्षाको मूलधारमा ल्याई गुणस्तरीय शिक्षाको प्रत्याभूति तथा बालबालिकाको सिकाइ आवश्यकता अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्न आवश्यक रणनीति पहिचान गर्न सहजीकरण गर्ने छ।
३. **दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) प्राप्ति:** संयुक्त राष्ट्र सङ्घको दिगो विकासको चौथो लक्ष्य: "सबैका लागि जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसर प्रदान गर्दै समावेशी, न्यायोचित र गुणात्मक शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने", पाँचौँ लक्ष्य: लैङ्गिक समानता ("सबै महिला, किशोरी र बालिकालाई सशक्त बनाई लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने) हासिल गर्न आवश्यक रणनीति तयार गर्न सहजीकरण गर्ने छ। साथै १३ औँ लक्ष्य: जलवायु परिवर्तन तथा यसको प्रभावसँग जुध्न दिगो विकासका लागि शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सहजीकरण गर्ने छ।
४. **सहयोग र साझेदारी प्रवर्धन:** यस रणनीतिले सरकार, नागरिक समाज, विज्ञ र निजी क्षेत्रलगायत विभिन्न सरोकारवालाबिचको सहकार्य र साझेदारी प्रवर्धन गर्ने छ। यसले सबै बालबालिकाका लागि समावेशी शिक्षाको लक्ष्य हासिल गर्न मद्दत पुग्ने छ।

समग्रमा, बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्चालको यस रणनीतिले शिक्षामा लैङ्गिक समानता र समावेशीकरणलाई प्रवर्धन गरी शिक्षाका राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तिका लागि शिक्षा प्रणालीलाई थप समतामूलक र समावेशी बनाउन मद्दत गर्ने छ। समावेशी शिक्षामा रहेका अवरोध पहिचान र सम्बोधन गरी गुणस्तरीय

शिक्षामा पहुँच वृद्धि गर्न तथा स्रोत व्यवस्थापनमा संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्ने र प्रगतिको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न सहजीकरण गर्ने छ ।

१.८.१ बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीतिको औचित्य

१. बालिका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको अध्ययनलाई निरन्तरता दिन हस्तक्षेपः नेपालका कतिपय स्थानीय स्तर र जाति विशेषका प्रचलित मूल्य मान्यता, प्रथा तथा परम्पराका कारण छिटो विवाह गरिदिने, छोरीलाई विद्यालय नपठाउने, बिचैमा विद्यालय छाड्नु पर्ने अवस्थाका कारणले धेरै बालिका विद्यालय जान नपाउने विद्यालय बिचैमा छाड्ने र अध्ययनलाई निरन्तरता दिन नसकेको विद्यमान अवस्थामा स्थानीय स्तरमा गठन गरिने बालिका तथा समावेशी सञ्जालले हस्तक्षेपकारी भूमिका गरी बालिकाको अध्ययनलाई निरन्तरता दिन सहजीकरण गर्न सक्ने देखिएको छ ।
२. पैरवी, सहजीकरण तथा आवश्यक सहयोगः अपाङ्गता भएका बालबालिकाको ठुलो हिस्सा विद्यालय शिक्षा प्रणालीबाट बाहिर रहनुपर्नाको कारण अपाङ्गताप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण विकास तथा अपाङ्गता अधिकारका विषयमा पैरवी, बालबालिकाको अपाङ्गता पहिचान, समतामूलक पहुँच स्थापना, शिक्षामा अवरोधमुक्त वातावरण तयार र समावेशी पद्धतिबाट शिक्षा उपलब्ध गराउन नसकिनु हो । सञ्जालले स्थानीय तह र विद्यालय तहमा अपाङ्गता प्रतिको दृष्टिकोण परिवर्तन तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अधिकारका लागि पैरवी, सहजीकरण तथा आवश्यक सहयोग गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शैक्षिक अधिकारका लागि विद्यमान राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न सहयोग पुर्याउन सक्ने देखिएको छ ।
३. अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्थालाई कार्यान्वयनः जोखिममा परेका बालिका तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा प्राप्त गर्ने हकको सुनिश्चितताका लागि सम्बद्ध निकाय, साझेदार सङ्घसंस्था तथा नागरिकहरूको समन्वय तथा सहकार्य गर्नुपर्छ ।

१.९ बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीतिमा अवलम्बन गरिएका सिद्धान्त

बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीतिमा अवलम्बन गरिएका केही सिद्धान्त यस प्रकार छन्ः

१. भेदभावरहिता (Non-Discrimination): सबै बालबालिकाको अधिकारको सम्मान गर्दै जातीय, लिङ्ग, धर्म, वा अपाङ्गताको आधारमा भेदभाव गरिनु हुँदैन ।
२. बालबालिकाको सर्वोत्तम हित (Best Interest of Child): बालबालिकाको बारेमा गरिने सम्पूर्ण निर्णय तथा सबै कार्यहरूमा उनीहरूको उच्चतम हितको लेखाजोखा तथा निर्धारण गरी सर्वोत्तम विकल्पको छनोट गरिनुपर्छ । बाबुआमा, अभिभावक वा स्याहारकर्ता एवम् अन्य जिम्मेवार सार्वजनिक निकायले आफ्नो कामका सन्दर्भमा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । बाबुआमा वा अन्य जिम्मेवार मानिसहरूले बालबालिकाको हितमा काम गरेनन् भने त्यस्तो स्थितिमा राज्यले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
३. शिक्षामा पहुँच र सहभागिता सुनिश्चितताः शिक्षाको अवसर सबैका लागि समान रूपमा उपलब्ध हुनुपर्छ र यस्तो अवसरबाट कोही पनि विमुख हुनु नपर्ने सुनिश्चितता राज्यले गर्नुपर्छ । बालिका र अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शिक्षामा समान पहुँच हुनुपर्छ र शिक्षाका सबै पक्षहरूमा सहभागी हुन प्रोत्साहित गरिनुपर्छ ।
४. गुणस्तरीय शिक्षाः सबै बालबालिकाले उच्च गुणस्तरको शिक्षा प्राप्त गर्ने, सिक्ने र व्यक्तिगत विकासको अवसर प्राप्त गर्नुपर्छ ।
५. समावेशी तथा लैङ्गिक-उत्तरदायी दृष्टिकोण र शिक्षामा विविधता व्यवस्थापन : बालिका, किशोरी,

- अपाङ्गता भएका, फरक पृष्ठभूमिका र गरिबीमा बाँचिरहेका सबै बालबालिकाका विशेष आवश्यकता पूरा गर्न शिक्षाको प्रारूप तयार गरिएको हुनुपर्छ। शिक्षाको मूल प्रवाहबाट कुनै पनि बालबालिका पछाडि पारिनु हुँदैन (Leave No One Behind/LNOB)। सबै बालबालिकालाई बिना अवरोध आफ्नै समुदायमा शैक्षिक प्रक्रियामा सबै चरणमा समावेशिताको आधारमा विद्यालयको समावेशी संस्कृति निर्माण गरी बालमैत्री वातावरणमा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नुपर्छ। लैङ्गिक परम्परागत सोचाइ सम्बोधन गर्ने, महिला प्रेरणाका स्रोत (Role Model) तयार गर्नुका साथै र संरक्षण तथा सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने खालको शिक्षा पद्धतिको विकास गरिनुपर्छ। शिक्षण संस्था विविध सिकाइका क्षेत्र र सिकाइ आवश्यकता भएका बालबालिकाको थलो हो। शैक्षिक पद्धतिले हरेक बालबालिकाको सिकाइका क्षेत्र र शैली, क्षमता, रुचि एवम् सिकाइ आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्छ।
६. **सशक्तीकरण:** शिक्षाले बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकालाई उनीहरूको पूर्ण क्षमता हासिल गर्न सक्षम बनाउनुपर्छ।
 ७. **समुदायको सहभागिता:** बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकासहित सबै बालबालिकाको शिक्षामा सहयोग र प्रवर्धन गर्न अभिभावक, परिवार विद्यालय व्यपस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक सङ्घ तथा समुदायहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता हुनुपर्छ।
 ८. **शिक्षक तयारी र विकास:** शिक्षकहरूलाई लैङ्गिक-उत्तरदायी तथा समावेशी शिक्षण सिकाइ विधि विषयमा अभिमुखीकरण तथा तालिम प्रदान गरी लैङ्गिक तथा समावेशी सिकाइतर्फ उत्तरदायी बनाई सबै बालबालिकाको विविध सिकाइ आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न आवश्यक ज्ञान तथा सिपयुक्त तुल्याउनुपर्छ।
 ९. **सहयोगी सिकाइ वातावरण (Supportive Learning Environments):** सुरक्षित, सहयोगी, सक्षम र बालमैत्री वातावरणमा शिक्षा प्रदान गरिनुपर्छ, जसले सिकाइ र व्यक्तित्व विकासलाई सहयोग पुर्याउँछ।
 १०. **जवाफदेही:** समावेशी शिक्षामा अधिकारको संरक्षण र सम्बर्धनका लागि सरकार तथा अन्य सरोकारवालाहरूलाई जवाफदेही बनाउनुपर्छ।
 ११. **बाल अधिकार सुनिश्चितता:** प्रत्येक बालबालिकालाई उसको धर्म, उमेर, लिङ्ग, अपाङ्गता, सामाजिक, आर्थिक स्तर, क्षमता, वैवाहिक स्थिति र संस्कृतिको आधारमा भेदभाव गर्न नहुने तथा सबै बालबालिका समान अधिकारका लागि योग्य हुनुपर्छ। बालबालिकालाई गर्भावस्था देखि १८ वर्षसम्म बाँच्न पाउने अधिकार, संरक्षणको अधिकार, विकासको अधिकार र सहभागिताको अधिकार सुनिश्चित गरिनुपर्छ।
 १२. **सिकाइ उपलब्धि सुधार:** बालबालिकाले विद्यालयमा उपस्थित भई सक्रिय रूपमा शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्ने गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सहभागी हुन पाउनुपर्छ। यसका लागि जिम्मेवार निकायहरूले उपलब्धिमूलक सिकाइ वातावरण तयार गरिदिनुपर्छ।
 १३. **शिक्षामा अवरोधमुक्त वातावरण सृजना:** शिक्षामा समतामूलक पहुँच तथा समावेशी शैक्षिक वातावरणका निमित्त अवरोधमुक्त वातावरण (Least Restrictive Environments) बनाउनु जरुरी हुन्छ। बालमैत्री तथा अपाङ्गतामैत्री व्यवहार र पहुँचयुक्त वातावरणमा बालबालिकाले सिक्ने अवसर पाउनुपर्छ।
 १४. **संरक्षण:** बाल विवाह, बालश्रम, मानव बेचबिखन, गलत अभ्यासलगायत सबै प्रकारका दुर्व्यवहार, शोषण, बलात्कार, विद्यालयमा हुन सक्ने हिंसा तथा शोषण, हेपाइ (Bullying) बाट बालबालिका

संरक्षित हुनुपर्छ।

१५. राज्यको दायित्व: नेपालको संविधान, विषयगत कानून, दिगो विकासको लक्ष्य (२०१६-२०३०) का साथै अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताअनुसार बाल विकासका सबै आयामलाई प्रवर्धन तथा सुनिश्चितता गर्न उनीहरूको सरोकारका सबै विषय तथा न्यायमा पहुँचका लागि राज्यको क्रियाशीलता बढाउनुपर्छ।

१.१० बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीति निर्माणमा अपनाइएका प्रक्रिया तथा विधि

बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीति निर्माण प्रक्रियासम्बन्धमा शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको आ व २०७९/८० को वार्षिक कार्यक्रममा उल्लिखित बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीति तयार गर्न शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रका महानिर्देशकको संयोजकत्वमा एक निर्देशक समिति गठन गरियो। उक्त समितिमा विभिन्न सरोकारवालाको सहभागिता सुनिश्चित गरियो। बालिका तथा समावेशी सञ्जाल सदस्यहरूको सहभागितामा रणनीति निर्माण प्रक्रिया तथा सरोकारवालाहरूको भूमिकाका सम्बन्धमा छलफल गरी यस रणनीतिको आवश्यकता तथा क्षेत्रका सम्बन्धमा प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरोकारवालासँग परामर्श गरियो। निर्देशक समितिको निर्देशनमा विज्ञमार्फत रणनीतिको मस्यौदा प्रक्रिया अगाडि बढाइयो। सन्दर्भ सामग्रीको अध्ययन, सरोकारवाला तथा लक्षित समूहसँग छलफल तथा स्थलगत अध्ययन गरी रणनीतिको मस्यौदा तयार गरियो। केन्द्र, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरोकारवालाहरूको राय सुझाव समावेश गरियो। रणनीतिको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिन शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायको कार्यदल मार्फत मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिइयो।

परिच्छेद दुई : दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, प्राथमिकता

२.१ सोच

लैङ्गिक समतामूलक तथा समावेशी शिक्षाको माध्यमबाट समावेशी र लैङ्गिक मैत्री समाज निर्माणमा योगदान

२.२ लक्ष्य

शिक्षामा समावेशीकरणका लागि बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत समूहसहित सबै बालबालिकाको पहुँच, सहभागिता र सिकाइ उपलब्धि सुनिश्चित गर्न सहजीकरण गर्ने

२.३ उद्देश्य

१. पहुँच योग्य, सुरक्षित र संरक्षित वातावरणमा, बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकालाई समावेशी विद्यालय शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने
२. स्थानीय तहको शिक्षा योजनामा बालिका तथा समावेशी शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम समावेश गर्न स्थानीय तहको क्षमता विकास गर्ने
३. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह तथा विद्यालयमा बालिका तथा समावेशी शिक्षासम्बन्धी सञ्जाल गठन, पुनर्गठन गरी सञ्जालको नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनमा पैरवी गर्ने
४. बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार गर्न सहजीकरण गर्ने
५. बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको शिक्षाको सुनिश्चितताका लागि अभिभावक शिक्षा तथा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
६. बालिका तथा समावेशी शिक्षाका कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समन्वय सहजीकरण गर्ने

२.४ प्राथमिकता

यस बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीतिमा निम्नलिखित पक्ष विशेष प्राथमिकताका रूपमा रहने छन्:

- विद्यालय शिक्षामा लैङ्गिक समविकास तथा समावेशीकरण
- लैङ्गिकमैत्री तथा अपाङ्गता मैत्री विद्यालय विकास
- सबै सरोकारवालाको जवाफदेही सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी संयन्त्रको स्थापना तथा परिचालन
- शिक्षक तयारी र विकास
- सचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन
- अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई सहयोगी सामग्री उपलब्धता
- सुरक्षित विद्यालय र बालमैत्री वातावरणको निर्माण
- मनोसामाजिक तथा वृत्ति विकाससम्बन्धी परामर्श

परिच्छेद तीन : रणनीतिक स्तम्भ, रणनीति तथा कार्यनीति एवम् कार्यान्वयन प्रबन्ध

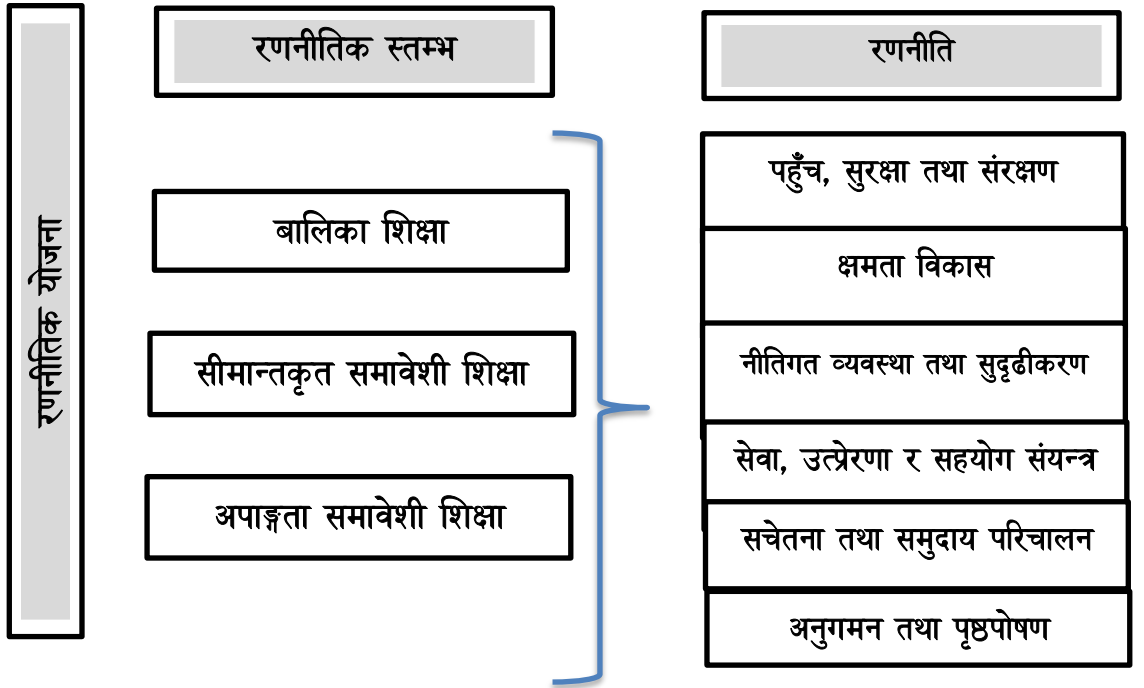
३.१ रणनीतिक स्तम्भ

बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीतिमा मुख्य तीन ओटा रणनीतिक स्तम्भका रणनीति तथा कार्य नीतिहरू तय गरिएका छन्।

३.१.१ बालिका शिक्षा

३.१.२ सीमान्तकृत बालबालिकाका लागि समावेशी शिक्षा

३.१.३ अपाङ्गता समावेशी शिक्षा

उद्देश्य १.	पहुँच योग्य, सुरक्षित र संरक्षित वातावरणमा, बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकालाई समावेशी विद्यालय शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने
रणनीति	<ul style="list-style-type: none"> ● सुरक्षित तथा समावेशी विद्यालय वातावरण विकास गर्ने ● बालिका सशक्तीकरण र सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
कार्यनीति	<ul style="list-style-type: none"> ● लैङ्गिक मैत्री तथा समावेशी विद्यालयका लागि भौतिक वातावरण सुधार गरिने छ । ● अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अपाङ्गता पहिचान तथा प्रारम्भिक हस्तक्षेपका लागि सहजीकरण गरिने छ । ● अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि विद्यालयमा आधारभूत सिकाइ अवस्था (Basic Learning Conditions) सृजना गर्न सहयोग गरिने छ ।
कार्यक्रम	
	<ul style="list-style-type: none"> ● सबैका लागि पहुँचयुक्त कक्षाकोठा, पुस्तकालय, विज्ञान प्रयोगशाला, खेलमैदान, शौचालय तथा उपलब्ध प्रविधिमा सबै बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ● बालिका र अपाङ्गता भएका व्यक्ति स्थिति सर्वेक्षण गर्न सहजीकरण गर्ने ● बाल संरक्षण सम्बन्धी घटना व्यवस्थापनका लागि सञ्चाल तथा गुनासो सनुवाइ समितिको सुदृढीकरण गर्ने ● अपाङ्गता प्रमाणित भएका बालबालिकाको जन्मदर्ता, विद्यालय भर्ना तथा पुनर्स्थापना गर्ने
उद्देश्य २:	स्थानीय तहको शिक्षा योजनामा बालिका तथा समावेशी शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा गर्न स्थानीय तहको क्षमता विकास गर्ने
रणनीति	स्थानीय तहको क्षमता विकास गर्ने
कार्यनीति	<ul style="list-style-type: none"> ● बालिका तथा समावेशी शिक्षामा स्थानीय तह स्तरीय सञ्चालका पदाधिकारी तथा सदस्य शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, जनप्रतिनिधि तथा सरोकारवालाको क्षमता विकास गरिने छ । ● स्थानीय तहको वार्षिक योजना तथा कार्यक्रममा बालिका तथा समावेशी शिक्षाका कार्यक्रम समावेश गरिने छ । ● गुणस्तरीय समावेशी शिक्षाका लागि समता सूचकलाई समावेशी शिक्षाको सूचक (Inclusive Education Index-IEI) रूपमा विकास गर्न सहयोग गरिने छ । ● लैङ्गिक उत्तरदायी तथा समावेशी शिक्षाका लागि स्रोत व्यवस्थापन गरिने छ । ● बालबालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालिकाको आवाजलाई नीतिगत निर्णयहरूमा प्राथमिकता दिने र योजनामा प्रतिबिम्बित भएको सुनिश्चित गर्न स्थानीय सरकारलाई सहयोग र समर्थन गरिने छ ।
कार्यक्रम	
	<ul style="list-style-type: none"> ● स्थानीय तहको शिक्षा योजनामा बालिका तथा समावेशी शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम समावेश गर्नका लागि स्थानीय तहका सरोकारवालाहरूको क्षमता विकास गर्न आवधिक रूपमा तालिम तथा अभिमुखीकरण गर्ने । <p style="text-align: center;">लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्ति (GFP) को व्यवस्थालाई सुदृढीकरण तथा क्षमता विकास गर्ने</p> <ul style="list-style-type: none"> ● महिला प्रअ तथा शिक्षकको क्षमता विकाससम्बन्धी कार्यक्रम लागु गर्ने ● प्रधान अध्यापक तथा लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्तिको क्षमता विकास सम्बन्धी कार्य सञ्चालन गर्ने ● लैङ्गिक उत्तरदायी योजना र बजेट व्यवस्था तथा लैङ्गिक परीक्षणसम्बन्धी अभिमुखीकरण तथा तालिम कार्यविधि तयार गरी योजनामा संलग्न हुने पदाधिकारीलाई तालिम प्रदान गर्ने

	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालय तहमा गठन हुने विभिन्न समूह तथा समितिमा बालिका, सीमान्तकृत समूहका बालबालिकाको सहभागिता सुनिश्चित गराउने विपन्न र सीमान्तकृत समुदायका बालबालिकालाई थप सिकाइ सामग्रीको उपलब्धताका लागि समन्वय र सहजीकरण गर्ने विभिन्न विद्यालयमा अध्ययनरत अपाङ्गता भएका बालबालिकाको तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्न र उनीहरूलाई प्रदान गर्नुपर्ने शैक्षणिक सेवाको सुनिश्चितता गराउने सम्बन्धमा समन्वयकारी भूमिका खेल्ने लैङ्गिक उत्तरदायी तथा अपाङ्गता समावेशी शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रमका लागि आवश्यक बजेटको व्यवस्था गर्न सहजीकरण गर्ने यस योजनामा उल्लिखित उद्देश्य प्राप्त गर्न आवश्यक स्रोत व्यवस्थापनका लागि क्षमता विकास तथा सहजीकरण गर्ने विद्यालयमा आयोजना हुने अतिरिक्त र सहक्रियाकलापहरूमा बालिका, सीमान्तकृत समूहका बालबालिकाको सभागिताको सुनिश्चितता गराउनका लागि विद्यालयसँग समन्वयात्मक कार्य गर्ने
उद्देश्य ३.	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा बालिका तथा समावेशी शिक्षासम्बन्धी सञ्जाल गठन, पुनर्गठन गरी सञ्जालको नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनमा पैरवी गर्ने
रणनीति	<ul style="list-style-type: none"> कानून र नीतिको सुदृढीकरण र कार्यान्वयन गर्न सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल विस्तार गर्ने, तीनै तहका सञ्जालको क्षमता विकास गर्ने ।
कार्यनीति	बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल सुदृढीकरण र परिचालन गरिने छ ।
कार्यक्रम	
	<ul style="list-style-type: none"> सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल गठन, पुनर्गठन तथा सहजीकरण गर्ने बालिका तथा समावेशी शिक्षासम्बन्धी सञ्जालको नमुना कार्यविधि निर्माण तथा अद्यावधिक गर्ने तीनै तहका सञ्जालको क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई आ-आफ्नो आवश्यकताअनुसार बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालको रणनीतितर्जुमा गर्न सहजीकरण गर्ने प्रदेश तथा स्थानीय तहको बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालको कार्ययोजना विकास गरी लागु गर्न सहजीकरण गर्ने प्रदेश र स्थानीय तहका लागि बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालको गठन, पुनर्गठन र परिचालनका लागि प्रबन्ध गर्ने बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालको प्रदेश स्तरीय कार्यक्षेत्र स्पष्ट पार्ने तथा स्थानीय स्तरमा गठन भई सञ्चालनमा रहेका सञ्जालहरूलाई प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न स्पष्ट कार्यदिश सञ्जाल निर्माण गर्ने बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जालमा विद्यालय नर्सको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने स्थानीय तहले बालिका तथा समावेशी शिक्षासम्बन्धी सञ्जाल निर्माण गरी यसका लागि आवश्यक स्रोत व्यवस्थापन गर्ने ।
उद्देश्य ४.	बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार गर्न सहजीकरण गर्ने
रणनीति	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षामा लैङ्गिक समविकास तथा समावेशिताका लागि लक्षित कार्यक्रम विकास तथा सञ्चालन

	<p>गर्ने</p> <ul style="list-style-type: none"> ● सेवा, उत्प्रेरणा तथा सहयोगको व्यवस्था गर्ने ● बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार, निरन्तर सिकाइ र सिप विकासका लागि आवश्यक कार्य गर्ने
कार्यनीति	<ul style="list-style-type: none"> ● बालविवाहको जोखिममा रहेका बालिका तथा विवाहित बालिकाका शिक्षाको निरन्तरताका लागि आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छ । ● बहुवहिष्करणको चपेटामा परेका बालबालिकाको वैयक्तिक आवश्यकता सम्बोधन हुने गरी व्यक्ति विशेष उपाय (Case by case approach) बाट कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सहजीकरण गरिने छ । ● बालिका सशक्तीकरण र नेतृत्व विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छ ।
कार्यक्रम	
	<ul style="list-style-type: none"> ● बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको सिकाइमा सुधार र निरन्तरता तथा सिप विकासका लागि लागि आवश्यक कार्यक्रम सन्चालन तथा सहजीकरण गर्ने ● लैङ्गिक उत्तरदायी योजना र बजेट व्यवस्था तथा लैङ्गिक उत्तरदायी तथा समावेशी सिकाइ सहजीकरण (GRIP/GIP) का लागि पाठ्यक्रम विविधीकरण तथा शिक्षकको क्षमता विकासका लागि सहजीकरण गर्ने ● लैङ्गिक तथा समावेशी शिक्षण सिकाइ (Inclusive Pedagogy) विधि सम्बन्धमा शिक्षकहरूको क्षमता विकास गर्ने ● बालबालिकाको नेतृत्व विकास गर्ने र उनीहरूका सवालहरूलाई तत्काल सम्बोधन गर्ने व्यवस्था गर्ने ● विद्यालयमा हुने लैङ्गिक भेदभाव र हिंसा अन्त्य गर्न गुनासो सुनुवाइसम्बन्धी संयन्त्रलाई व्यवस्थित गरी प्रभावकारी बनाउने ● अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सिकाइ क्रियाकलापमा सहभागिता सुनिश्चित गराउने सन्दर्भमा विद्यालयका शिक्षक कर्मचारी तथा व्यवस्थापन समितिको क्षमता विकास गर्ने ● विद्यालय शिक्षाको अवसर नपाएका तथा विद्यालय छाडेका किशोर किशोरीको सिकाइका लागि उपयुक्त कार्यक्रम सञ्चालनका लागि सहजीकरण गर्ने ● सडक बालबालिका, मौसमी बसाईसराई गर्ने परिवारका बालबालिका तथा सीमान्तकृत जातजातिका बालबालिका अनुकूल सिकाइका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सहजीकरण गर्ने । ● प्रारम्भिक तहमा मातृ भाषामा शिक्षाको व्यवस्था गर्ने ।
उद्देश्य ५	बालिका, अपाङ्गता भएका तथा सीमान्तकृत बालबालिकाको शिक्षाको सुनिश्चितताका लागि अभिभावक शिक्षा तथा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन तथा सहजीकरण गर्ने
रणनीति	बालिका तथा अपाङ्गतासम्बन्धी समाजिक मूल्य मान्यताका कारण देखिएका गलत अभ्यासको अन्त्य गर्न सरोकारवालाको व्यवहार परिवर्तनका लागि अभिभावक,परिवार र समुदायको परिचालन गर्ने ।
कार्यनीति	<ul style="list-style-type: none"> ● बालिका तथा अपाङ्गतासम्बन्धी गलत अभ्यासहरूको अन्त्य गर्न समुदाय तथा सरोकारवाला परिचालन गरिने छ । ● समाजमा प्रचलित गलत र हानिकारक अभ्यासहरूको अन्त्य गर्न समन्वय र सहकार्य गर्न सहजीकरण गरिने छ । ● लैङ्गिक भेदभाव, हिंसा तथा जोखिमलाई अन्त्य गर्न जारी भएका विद्यमान नीति तथा कानुनी

	<p>सचेतनाका लागि प्रचारप्रसार गरिने छ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सम्बन्धमा घर समाज र विद्यालयका बिच सहकार्यका लागि आवश्यक समन्वय र मार्गदर्शन गरिने छ ।
कार्यक्रम	
	<ul style="list-style-type: none"> अभिभावकसँग सहकार्य गरी बालबालिकाको शैक्षिक तथा अन्य समस्या समाधानको वातावरण बनाउने बालिका तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई माया, सम्मान गर्ने, भेदभाव तथा हिंसा, दुर्व्यवहार नगर्ने, असल कार्यमा सहभागी हुने व्यक्ति परिवार र समुदायलाई सामाजिक रूपमा सम्मान र प्रोत्साहनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने समावेशी शिक्षाका सम्बन्धमा अभिभावक शिक्षा र सचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गरी अभिभावकलाई आफ्ना बालबालिकाको शिक्षामा जिम्मेवार बनाउन सहयोग गर्ने अपाङ्गता शिक्षा, संरक्षण, अधिकार जस्ता विषयमा जनचेतनामूलक अभियान सञ्चालन गर्ने बालविवाह अन्त्यका लागि सामाजिक सङ्घसंस्थाहरूको परिचालनद्वारा संयुक्त अभियान सञ्चालन गर्ने लैङ्गिक भेदभाव तथा हिंसा अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा कानूनमा भएका प्रावधानसहितको स्रोत पुस्तिकाको प्रकाशन गरी विद्यालय, स्थानीय तह तथा स्थानीय नेतृत्वलाई वितरण गर्ने
उद्देश्य ६	बालिका तथा समावेशी शिक्षाका कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समन्वय सहजीकरण गर्ने
रणनीति	सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तहबिच समन्वय, सहकार्य सहजीकरणका लागि अनुगमन पृष्ठपोषण तथा सहयोग प्रवर्धन गर्ने
कार्यनीति	<ul style="list-style-type: none"> बालिका तथा समावेशी शिक्षाका कार्यक्रमको कार्यान्वयन, अनुगमनका लागि सूचक विकास गर्ने कार्यक्रमको आवधिक मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषणको व्यवस्था गर्ने ।
कार्यक्रम	
	<ul style="list-style-type: none"> सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तह तथा विद्यालयमा बालिका तथा समावेशी शिक्षाका कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि सहजीकरण गर्ने यस रणनीतिमा उल्लिखित कार्यक्रमहरूको आधाररेखा, मध्यावधि तथा अन्तिम मूल्याङ्कन गर्ने बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्चालको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट संयुक्त अनुगमन गर्ने प्रदेश तथा स्थानीय तहले आ-आफ्नो आवश्यकताअनुसार बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्चाल रणनीति तर्जुमा गर्न चाहेमा सहजीकरण गर्ने ।

३.२ कार्ययोजना

सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तह र विद्यालयमा सेवा प्रदान गर्ने सबै निकाय तथा सरोकारवालासँग समन्वयमा कार्ययोजना निर्माण गरी यस बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्चाल रणनीतिको कार्यान्वयन गरिने छ ।

३.३ स्रोत व्यवस्थापन

यस बालिका तथा समावेशी शिक्षा सञ्जाल रणनीतिको कार्यान्वयनका क्रममा कार्ययोजना तय गरी सञ्चालन गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकार, राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय विकास साझेदार संस्थाहरू, निजी क्षेत्र वा सरोकारवालासँग समन्वय गरी स्रोतसाधन व्यवस्था गरिनेछ।

३.४ सम्भावित जोखिमको पहिचान

यस रणनीति कार्यान्वयनका क्रममा आउन सक्ने जोखिमहरूलाई देहायबमोजिम पहिचान गरिएको छः

१. आवश्यक स्रोतको सुनिश्चितता गर्ने,
२. सम्बन्धित स्थानीय तहका पदाधिकारीहरूको कार्यान्वयन प्रतिबद्धतामा प्राप्त गर्ने
३. सरोकारवालाबिच सम्बन्ध तथा समन्वय कायम गर्ने,
४. सञ्जालमा आबद्ध कर्मचारी, स्वयम् सेवक तथा शिक्षकहरूमा उत्प्रेरणाको कायम गर्ने
५. विद्यमान परिवर्तन प्रतिरोधी मूल्य मान्यता र संस्कारमा रूपान्तरण गर्ने,
६. कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको गर्ने
७. सञ्जालको कार्य प्रक्रियाको सम्बन्धमा आवश्यक ज्ञान, सिप र अभिमुखीकरणको अभाव हुन सक्ने,
८. सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि आवश्यकतामा आधारित सिकाइ अवसर सुनिश्चित गर्न जटिल हुने ।

३.५ सम्भावित जोखिमको व्यवस्थापन

यस रणनीतिको कार्यान्वयनमा देखिने सक्ने जोखिमहरूको व्यवस्थापन गर्न देहायबमोजिमका उपाय अवलम्बन गरिने छः

१. सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तह साझेदार संस्थाले आवश्यक बजेट विनियोजन गर्ने
२. सम्बन्धित पदाधिकारीलाई लिखित प्रतिबद्धता गराउने
३. मासिक बैठकको व्यवस्था गर्ने
४. सरोकारवालालाई आवश्यक क्षमता विकास गर्ने
५. स्थानीय परिवेश र आवश्यकताअनुसार प्रदेश तथा स्थानीय तहले आ-आफ्नो योजना निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने
६. विद्यालय स्तरीय क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन गर्ने